

Eino Kaila ja kolmas valtakunta

Juha Manninen

Muistokirjoituksessaan puoli vuosisataa sitten kuolleesta akateemikko Eino Kailasta Edwin Linkomies väitti tämän vaikuttaneen silloisen yliopistollisen ”nykysukupolven” maailmankatsomukseen enemmän kuin kukaan toinen itsenäisyyden ajan alkupuolen tutkija. Kaikki puolet Kailan elämäntyöstä eivät ole vieläkaan selvillä. Puutteellisesti tutkittuja kysymyksiä liittyy etenkin vuosiin 1940–1942, jolloin Wienin piirin väittelijä ja loogisen empirismin esitustelijä omaksui aivan toisenlaisen roolin.

”... kukaan ei voi käyttää loogista empirismiä totalitaarisen argumentin perusteluna. Se ei tarjoa ainoatakaan porsaanreikää dogmatismille. Ajatteluni selkäranka on pluralismi. Metafyysiset asenteet johtavat usein totalitarismiin, mutta en tunne yhtäkään loogista empiristiä, joka olisi selaisena päätenyt totalitaariseen käsitykseen.”

Näin kirjoitti maanpakolaisena Englantiin asettunut filosofiseen Wienin piiriin kuulunut Otto Neurath vuonna 1946, vaiherikkaan elämänsä lopussa.

Eino Kaila julkaisi kaksi saksankielistä otsikossaankin loogisen empirismin nimeä kantavaa monografiaa ja talvisodan kynnyksellä samoja aatteita puolustavan kirjansa *Inhimillinen tieto – Mitä se on ja mitä se ei ole*, joka tarjosi sytykkeen useille filosofien sukupolville Suomessa (*Niiniluoto & Haaparanta* 2003). Cambridgessä tutkustaan tehnyt ja siellä talvisotaa käsittelevillä kirjeillään englanniksi debytoinut (*The Cambridge Review* 26.1. ja 8.3.1940) Georg Henrik von Wright käänsi *Inhimillisen tiedon* tuoreeltaan ruotsiksi.

Kolmanten valtakuntaan matkailleita tutkijoita yksityiskohtaisesti tilastoinut Marjatta Hietala ei Kailaa tällaisena matkamiehenä mainitse, vaikka Veli Valpolan laatimasta Kailan kirjoitusten, haastattelujen ja lehti uutisten bibliografiasta käy ilmi filosofian professorin aktiivisuus tiettyssä vaiheessa juuri sillä suunnalla. Myöskään Suomea kolmannen valtakunnan lehdistössä

1940–1944 käsitellyt Risto Peltovuoren väitöskirja ei tunne Kailaa.

Vain Mikko Salmela on toistaiseksi käsitellyt aihetta. Hän esittää Kailan nähneen Saksan Euroopan kolmituhatuotisen korkeakulttuurin ”temppelein” puolustajaksi:

”Tämä temppelele toi yhteen helleenisen pyrkimyksen hyveelliseen elämään ja objektiiviseen tietoon, kristillisen lähimmäisenrakkauden ihanteen ja nykyaikaisen tieteen ja teknologian edistyksen.” (*Salmela* 1999, 152)

Se teki elämästä elämisen arvoisen. Kulttuurin raunioituminen latistaisi tieteen teknologiaksi, filosofian viralliseksi propagandaksi ja oikeudenmukaisuuden sanahelinäksi. Näitä arvoja eivät olleet luoneet joukot, vaan henkilökohtaisesta tutkimuksen ja arvostelun vapaudesta nauttivat yksilöt, Kaila kirjoitti *Svenska Dagbladetissa* tammikuussa 1941. Niinpä, Salmela huomauttaa, Kaila

”ei epäröinyt asettua Saksan puolelle, kun tämä aloitti hyökkäyksensä siihen valtioon, jonka loukkauksia eurooppalaista perinnettä kohtaan Kaila piti vielä pahempina, Neuvostoliittoon”.

Asettaessaan tehtäväkseen perustella Suomen ja Saksan kohtalonyhteyden Kaila esiintyi ”totalitaarisen” järjestelmän puolustajana.

Eivätkö mainitut arvot olleet ristiriidassa jälkimmäisen teon kanssa? Salmela on kuvaillut osuvasti useita Kailan kirjoituksia. Niitä kannattaa kuitenkin tarkastella lähemmin synty-yhteyksissään ja kysyä niiden motiiveja. Mistä filosofin ”totalitarianismissa” oli kysymys?

Pohjoismainen tarkkailija ja osallistuja

Psykologisia tutkimuksiaan Kaila julkaisi 1920-luvulla Weimarin tasavallassa vaikuttaneen Berliinin hahmopsykologisen koulun (Wolfgang

Köhler, Max Wertheimer, Kurt Koffka, Adhemar Gelb) lehdessä. Hän osallistui ”loogis-empiristiseksi” nimeämänsä Wienin piirin (Moritz Schlick, Rudolf Carnap, Herbert Feigl, Viktor Kraft, Friedrich Waismann ja muut, Berliinissä Hans Reichenbach) keskusteluihin ja teki Wienissä psykologisia tutkimuksiaan Rockefeller-säätiön rahoituksella yhteistyössä tuon säätiön eduista samoin kuin kaupungin sosiaalidemokraattien suosioista nauttineiden Charlotte ja Karl Bühlerin kanssa (Ash 1995, Benetka 1995, Stadler 2001). Pian syntyneeseen kolmanteen valtakuntaan kohdistuvaa saksalaismielisyyttä sen enempää kuin myötätuntoa austrofasismia kohtaan ei Kailassa ollut havaittavissa.

Wienistä Kaila kirjoitti tohtori Åke Petzällille Ruotsiin 1.6.1934:

”Maanosammehan uhkaa selkeä, ei pelkästään poliittinen vaan ennen muuta henkinen ’balkanisoituminen’, vajoaminen primitiiviselle tasolle kaikine sellaiselle ominaisine pelottavine oireineen. Minusta näyttää, että jokaisen pitää tehdä vähäinen voitavansa vastustaakseen tätä todellista länsimaiden perikatoa. Luen täällä kahvilassani päivittäin Svenska Dagbladetia ollakseni jotenkin perillä maailman menosta; wieniläislehdet on alistettu ankaraan sensuuriin; tuntee iloa ja ylpeyttä siitä, että vielä on olemassa vapaa Pohjola, mihin Suomikin kuuluu.”

Parlamentaarinen demokratia oli Itävallassa lakautettu. Maata johti oli liittokansleri Engelbert Dollfussin diktatuuri ja natsitkin tavoittelivat valtaa. Sosiaalidemokraattiset järjestöt kiellettiin, myös Ernst Mach -yhdistys. Otto Neurathille tuli lähtö maanpakoon Alankomaihin. Eräs Kailan viittaama vastustava teko oli, että hän kutsui Helsinkiin luennoimaan psykologi Adhemar Gelbin, jolta oli Hitlerin rotulakien mukaisesti riistetty professuuri, ja yritti saada hänet luennoitsijaksi Ruotsinkin.

Prahan filosofikongressissa 1934 Kaila teki havaintoja italialaisten fasistifilosofien ja ranskalaisien demokraattien vastakkaisuudesta. Harvat saksalaiset horjuivat:

”Rotukysymyksen vilahti joissakin saksalaisten puheenvuoroissa esille. Kävi selvästi ilmi, etteivät he itsekään pidä tätä asiaa lopullisesti selvitetynä. Niinpä Nikolai Hartmann – yksi Saksan tämän hetken kolmesta filosofista, joista toiset ovat Hitler ja Heidegger – huomautti, ettei hän itse enempää kuin Hitlerkään kuulu pohjoiseen rotuun!”

”Viimeisessä yleisistunnossa esitettiin päätöslauselma, jonka mukaan kongressi juhlallisesti ilmoittaa kannattavansa jokaisen ihmisen oikeutta lausua vapaasti julki ajatuksensa asioista, joita he

itse pitävät oikeina. Tämä päätöslauselma, joka tietenkin oli suunnattu eräitä diktatuurimaita vastaan, hyväksyttiin melkein yksimielisesti.”

Kaila ei pitänyt mahdollisena tieteellistä kannanottoa poliittisissa kysymyksissä, sillä

”yhteiskunnallisia ohjelmia ja muita elämäntutkimuksia ei luo järki, vaan ihmisen filosofisen systeemin sanelevat hänen pyyteensä ja hänen erilaiset tarpeensa”.

Kaila oli katsonut vuonna 1931 G.W.F. Hegelin muistolle omistetussa Suomalaisen Tiedeakatemian esitelmässään, että Hegel tarjosi kuulijoilleen ja lukijoilleen elämyksiä, ei teoreettista käsittämistä,

”itse asiassa määrätynlaista, voimakkaan päätöksen kannattamaa käsiterunoutta, eräänlaista abstraktisten sanojen musiikkia, joka esiin loihittimiensa mahtavien sumukuvien muodossa pyrki tyydyttämään määrättyjä henkisiä pyyteitä”.

Maailmanhistorian moraalista hegeliläisittään ymmärrettynä Kaila lainasi pluralisti William Jamesia, jonka mukaan ”absoluutin” käsite idealistisessa mielessä merkitsee sitä, että on sallittua ottaa moraalinen lomapäivä. Teoreettiset idealistit olivat Kailan mukaan usein välinpitämättömiä vaikenijoita, kun taas teoreettisten realistien, naturalistien ja materialistien joukosta löytyi maailmanparantajia. Metafyysiset kannanotot eivät siten olleet Kailalle pelkkää silmänlumetta. Niillä oli hänen mielestään erilaisia käytännön seuraamuksia.

Kailan asenne pysyi pitkän 1920- ja 1930-lukua kriittisenä. Hän oli torjunut julkisesti ”aitosuomalaisuuden” eikä hän ollut mitään Akateemisen Karjala-Seuran miehiä, vaan itävaltalaisen kreivi Richard Coudenhove-Kalergin ajaman ”paneurooppalaisuuden” kulttuuriliikkeen kannattaja. Suomi näyttäytyi hänelle eurooppalaiseksi ja pohjoismaiseksi kansakunnaksi. Filosofisessa yhdistyksessä hän esiintyi eurooppalaisen idealismin sanelemiksi katsomiaan natsien rotukuvia vastaan. Hänen *Svenska Dagbladetin* kirjoituksessaan Euroopan kulttuuritemppeli käytännössä samastui valistuksen aatesisältöön. Vihdoin natsien meno Tšekkoslovakiaan järkytti Kailan – jopa niin, että hän uhkasi lakata kirjoittamasta saksaksi.

Mutta Wienin piirin muututtua vuoden 1934 jälkeen maanpakolaisten organisoimaksi, ennen muuta Otto Neurathin vetämäksi ”tieteen yhtenäisyyden liikkeeksi” kaikki ei tyydyttänyt Kailaa. Hänen oma filosofiansa pysyi loogisena empirisminä, mutta eräälle ruotsalaiselle kollegalleen hän ilmoitti kadottaneensa mielenkiin-

tonsa tuohon erityiseen tiedeliikkeeseen, koska "minun mielestäni suorasti kulttuurivihamielisestä kommunistista Otto Neurathista on tullut sen johtava sielu" (*Strang* 2006, 251). Kailalta jäi kuulematta, miten Neurath kehittäi kaiken vao-noamisen vastaista pluralismiaan.

Politiikkaa yliopiston 300-vuotisjuhlassa

Neuvostoliiton hyökkäyssodan seuraamuksena Suomi menetti tärkeän osan maa-alueitaan ja miesvahuuttaan, vaikka säilyikin rauhanteossa itsenäisenä. Kulttuurin temppeleihin uskovien valmistelema suuri tapahtuma oli Helsingin yliopiston 300-vuotisjuhla syyskuussa 1940. Kailasta tuli sen pääpuhujana. Kysymyksessä ei ollut vähäinen akateeminen asia. Suurta huomiota saaden marsalkka Mannerheim myönsi yliopistolle Suomen vapaudenristin tunnustukseksi työstä isänmaan hyväksi.

Lehdistö raportoi innostuneesti:

- Nykyisyyden ymmärtäminen ja tien viitoittaminen tulevaisuuteen yliopiston suurtehtävä / Prof. Eino Kailan esitelmä Helsingin yliopiston 300-vuotisjuhlassa 5.9., *Uusi Suomi*.
- "Yliopiston ymmärrettävä nykyisyys ja osoitettava tie tulevaisuuteen" / Historian prosessi on ratkaisevissa vaiheissa aina näyttänyt yhtä vaikeasti tajuttavalta kuin nyt / Nytkin eurooppalainen sosiaalinen kumous merkitsee samaa kuin ennenkin: yhteiskunnan tasoittumista, yhtenäistymistä, totalisoitumista / Prof. Eino Kailan juhlaesitelmä yliopiston 300-vuotisjuhlassa, *Helsingin Sanomat*.
- Festtal vid Helsingfors universitets 300-års jubileum den 5. september 1940, *Hufvudsstaadsbladet*.

Esitelmä julkaistiin *Valvoja-Ajassa* otsikolla 'Nykyajan henkinen tausta' (julkaistu myös Kailan *Valittujen teosten* 2-osassa, Otava: Helsinki 1992).

Kailan akateeminen ura ei koskaan ollut näytävämmissä kehyksissä, vaikka hän oli esimerkiksi tottunut itsenäisyyspäivien juhlapuhujana, kuten esiintyessään pääministeri Kyösti Kallion kanssa, mistä julkaistiin Valtioneuvoston toimesta ranskaksi esitys *Fête de l'indépendance au Théâtre national finnois de 6 décembre 1936*.

Kailan valintaa puhujaksi puolsi se, että hän oli laatinut saksaksi kirjan *Die finnische Staatsuniversität durch dreihundert Jahre* (1940), jonka Otava julkaisi samanaikaisesti myös ranskaksi, *Trois siècles de l'Université de Finlande*, ja suomeksi. Kirja ei siten ollut pelkästään Saksaan suunnattu, mutta se on nähtävä sitä vasten, että talvisodassa Saksa oli jättänyt Suomen yksin. Englannin apua oli suunniteltu. Suomi torjui sen – oli sitten syy-

nä Heikki Ylikankaan (2001) esiin nostama valtakunnanmarsalkka Hermann Göringin lupaus siitä, että Suomi tulisi saamaan kaiken menetetyin takaisin korkoineen, tai muu "toiveajattelun" herättänyt tilannearvio.

Juhlatoimikuntaan kuulunut, kansallissosialismiin suuntautunut ja pian yliopiston rehtoriksikin valittu professori Rolf Nevanlinna esitelmöi radiossa syyskuun lopulla 1940 Hermann Göringistä ja uudesta Saksasta ylistävästi:

"Vanhat kunniaakat perinteet säilytetään, mutta mikä on esteenä uuden aatteen toteutumiselle, lyödään maahan päättävästi, ja jos niin tarvitaan, säälimättömällä kovuudella."

Tien viitoittaminen tulevaisuuteen askarrutti Nevanlinnaakin:

"Keskellä vallitsevaa tasapäistä latteutta kajahtaa sankaruuden ääni. Tuntematon rintamamies Adolf Hitler liittyy vähäiseen seuraan, josta muodostuu kansallissosialistinen puolue. Sen johtajana hän viitoittaa puolueelle ja kansakunnalle tien. Päämäärä on Saksan kansan kunnia ja voima, jonka varassa se voi nousta toteuttamaan maailmanhistoriallista kutsumustansa. Tie on kansakunnan sisäinen herätys." (Lainaukset Nevanlinalta *Lehdon* 2001, 153 mukaan)

Göring-esitelmää ei julkaistu syksyn 1940 aikana. *Uuden Suomen* joululiitteeseen se tuli. Ajankohta oli varmasti harkittu.

Yliopistojuhlan kunniaksi ilmestyi Otavan kustantamana Ivar A. Heikelin 890-sivuinen oppinut teos *Helsingin yliopisto 1640–1940*. Tästä poiketen Kailan suppea esitys oli tarkoitettu kansainväliseksi tietoisuudeksi yksin jääneen Suomen puolesta. Sitä voi pitää ajan oloissa varsin objektiivisesti kirjoitettuna. Se pyrki osoittamaan Suomen pitkät juuret länsimaisena kansakuntana, Suomen kuulumisen läntiseen yhteyteen. Saksakin sai osansa, etenkin 1800-lukua käsiteltäessä, mutta ei tavalla, jossa olisi solmittu yhteys nyky-Saksaan. Yli sadan vuoden takainen Hegel esiintyi vapauden filosofina, joka oli väittänyt maailmanhistorian olevan edistymistä vapauden tietoisuudessa. Snellman opetti kirjan mukaan "niinhyvin valtiollis-kansallista kuin kansalaisvapauttakin, jälkimmäistä tosin jonkun verran epäselvällä tavalla". Kansalaisvapaus sisältyi siihen, että kansalainen saattoi vaikuttavalla tavalla osallistua valtion elämään.

Tämä Kailan teksti ei ollut sävyiltään läheskään niin jyrkkä kuin Nevanlinnan radioesitelmä. Muutos, suoranainen käänne Kailan esitystavassa on havaittavissa hänen yliopistojuhlassa pitämässään puheessa. Kirjan ja puheen välillä ei

ollut pelkkä painotuksen siirtymä, vaan ratkaiseva ero. Puheesta tehtiin kiireesti Valtioneuvoston kirjapainossa painettu, pelkästään saksankielinen versio *Das Verstehen der Gegenwart und das Aufspüren eines Weges in die Zukunft als die aktuelle Aufgabe einer Universität* (1940), jonka tekijälle tulleen kappaleen kanteen Kaila on kirjoittanut: "Ulkoministeriön toimesta (huonosti) käännetty ja julkaistu."

Pääpainon Kailan puheessa sai Runebergin ja Snellmanin "kansallinen ja historiallinen" aika-kausi, jota hän luonnehti "romantiikan" käsitteellä vastapainoksi valistukselle. Nähdessään romantiikan laveaksi aatevirtaukseksi hän liittyi aikansa saksalaiseen kirjallisuuteen. Nyt hän katsoi romantiikan olevan tuiki ajankohtainen. Sen perusajatukset, sellaiset kuin "alitajuinen", "totaliteetti", "orgaaninen kehitys" jne. olivat saaneet uuden ja entistä vankemman elämän nykypäivässä. Mullistus koski tieteessä kaikkea suhteellisuus- ja kvanttiteorian kenttäajattelusta hahmopsykologian kokonaisvaltaisuuteen. Romantiikka oli ylipäänsä ensi ilmentymä siitä, mikä kypsyi 20. vuosisadan maailmankatsomukseksi. Uusi esiintyi aluksi haltioituneen sammaltamisen muodossa, ei eksaktina tieteenä. Kaila uskoi, että valistuksen perintöosuus tulisi muuttamaan dionyysisen huuman "apolloniseksi kirkkaudeksi".

Jotta uuden maailmankatsomuksen kantajista ei olisi jäänyt epäselvyyttä, Kaila esitti tieteen ja politiikan kielenkäytöt toisiaan vastaaviksi. Päivänpolitiikassa kuultiin tavan takaa sellaisia sanoja kuin "totaalinen", "totaliteetti" ja "totalitaarinen". Puhuttiin "veren äänestä" yhteyksissä, joissa psykologi tai sosiologi puhuisivat "tiedostamattomista" voimista, tai "elintilasta", joka vastaisi biologista "kenttäajattelua". Kahden viime vuosikymmenen valtava sosiaalinen mullistus tähtäsi samaan kuin aina, yhteiskunnan "tasoittumiseen, yhtenäistymiseen, totalisoitumiseen".

Kaila päätti puheensa viittaamalla 1800-luvulla tehtyyn valtavaan kansalliseen työhön, jossa yliopisto oli ollut lipunkantajana. Selviytyttäisiinkö kansakunnan edessä olevasta voimanponnistuksesta, joka olisi ehkä vielä suurempi kuin tuolloin vaadittu? Yliopistolta tarvittiin nykyisyyden ymmärtämistä ja tien osoittamista tulevaisuuteen.

Mitä Kaila tarkoitti ennen kokemattomalla ponnistuksella ja sen vaatimalla näkemyksellä? Syyskuussa 1940 kuulijoilla ei ole voinut olla tässä epäselvyyttä, vaikka Kaila ei antanutkaan asialle nimeä.

Saksa oli tuossa vaiheessa aikaisempien etene mistensä lisäksi valloittanut Tanskan ja Norjan, tehnyt selvää jälkeä nylittämättömän pidetystä Maginot-linjasta ja nujerthan Ranskan, Neuvostoliitto puolestaan oli saanut Baltiassa "omansa", vaan ei koko Suomea. Kolmannen valtakunnan salainen asiamies tuli Suomeen heinäkuun lopulla 1940 selvittämään mielialoja sen varalta, että Saksan ja Neuvostoliiton välillä puhkeaisi sota. Hitler oli pannut alulle suunnittelutyön, joka tähtäsi hyökkäykseen Neuvostoliitto vastaan seuraavana kesänä. Tämä teki Suomesta strategisesti merkittävän. Oli tehty päätös Suomen tukemisesta. Aseviennistä Suomeen oli sovittu, samoin saksalaisten joukkojen kauttakulusta.

Suomi oli elo-syyskuussa 1940 käytännössä asettumassa Saksan puolelle. Kailan tätä suuntausta ilmentävän ja sille mielialoja muokkaavan puheen voi olettaa olleen tavalla tai toisella ohjastettu, ainakin yliopiston sisällä. Tuskinpa Kaila olisi mitään tietämättä ja yksin asettunut vanhojen asenteidensa vastaisesti suuntautumaan kolmannen valtakunnan rinnalle samanaikaisesti valtiollisen linjanmäärityksen kanssa.

Saksalainen voitto

Hitleriltä ei tullut viestiä siitä, että Suomi ei kuuluisi Neuvostoliiton etupiiriin. Syksyllä suomalaiset neuvottelivat valtioliitosta Ruotsin kanssa. Valtioliittohaaveet Molotov torjui joulukuussa rauhansopimuksen vastaisina. Jäljelle jäivät Saksaan kohdistuvat odotukset ja niiden vahvistaminen.

Vuodenvaihteen jälkeen Kaila ryhtyi useilla tavoilla täsmentämään ja tuomaan esille asiaansa Saksan kannan varmistamiseksi. Hän puhui 1.2.1941 suomalais-saksalaisen ylioppilasyhdistyksen kutsusta aiheesta 'Hegel und Snellman'. Lehtiselostuksen perusteella puhe on sama, jonka Kaila piti myös Filosofisessa yhdistyksessä ja jonka *Historiallinen aikakauskirja* julkaisi otsikolla 'Romantiikka ja nykyaika / Snellmanin "Idee der Persönlichkeit" -teoksen satavuotismuiston johdosta' (julkaistu myös Kailan *Valittujen teosten* 2-osassa, Otava, Helsinki 1992).

Kirjoitus oli oppinut tutkielma huolimatta tendenssistään, jonka Kaila tiivisti:

"Luulen voivani osoittaa todennäköiseksi, että romanttinen luonnonfilosofia, faustinen henki, sisälsi todellisen aavistuksen tästä uudesta kokemuksen käsittämistävasta. Kun siis meidän päivinäme se, mitä sopii nimittää kenttäajatteluksi, kaikilla aloilla, teoreettisesta fysiikasta päivän suureen

politiikkaan saakka, on tulemassa vallitsevaksi, niin tämän kenttäajattelun ensimmäisiin alkusyysyksiin kuuluu Saksan niin sanottu romanttinen ajattelu 150–100 vuotta sitten...”

”Jylhempää sankariuskontoa ei liene milloinkaan julistettu”, Kaila päätti kirjoituksensa persoonallisuuden aatteesta.

Huomaamatta on jäänyt Kailan kirjoitus ‘Einsichten und Aussichten in Finnland’, jonka *Ostdeutscher Beobachter* julkaisi 23.2.1941 ja joka on saattanut ilmestyä muuallakin. Se ei jätä epäilystä tekijänsä suuntautumisesta. Kaila ilmoitti tehtäväkseen selittää, miten täällä, Skandinavian itäisessä rajamaassa ymmärretään saksalaisuuden merkitys maailmassa. Hegelin filosofiassa huipentui romantiikan aatevirtaus. Romantiikasta oli kehittymässä maailmankatsomus. Sen ”aatteet” olivat suurten yhteisöjen, maailmanhistoriallisten kansojen ylitsekäyviä lainalaisuuksia, vastakohta valistuksen hajotavalle hengelle.

Nyt Kaila ilmoitti, että historia kulki kohti sosialismia. ”Kansallisessa sosialismissa”, toisin kuin marxismissa, taloudelliset tekijät eivät olleet kaikki kaikessa. Vastustajatkaan eivät voineet kiistää kansallissosialismin saavutuksia, jotka olivat yliveritaiset marxismiin verrattuina. Se ei ollut tuhoava voima, vaan ”omaksui itseensä kaksituhatuotisen [näin] eurooppalaisen kulttuurin saavutukset ja tulee kehittämään orgaanisesti tätä kulttuuria edelleen”.

Näistä vaihtoehdoista suomalaiset valitsivat ”saksalaisen tien”. Tämä oli Kailan täsmennys yliopistopuheen viittaukseen tien näyttämisestä tulevaisuuteen.

Entä näkymät? Kaila kertoi keskustelleensa erään Sveitsin ranskalaisen kanssa. Tämä oli ollut epäröimättä sitä mieltä, että on ”ehdottomasti toivottava *saksalaista voittoa*, muutoin koko mantereemme vajoaa pohjattomaan kaaokseen”.

Faustista henkeä Berliiniin

Seuraavaksi Kaila puhui Suomalais-saksalaisen seuran illanvietossa 12.3.1941 aiheenaan ‘Saksalaisen aatehistorian faustinen vaihe ja nykyaika’. Perusajatukset olivat entiset, ilmeisesti vain *Ostdeutscher Beobachterin* viittaukset kansallissosialistiseen tiehen ja Saksan voiton kulttuuriseen ja poliittiseen arvoon puuttuivat.

Huhtikuussa 1941 Kaila lähti vaimonsa kanssa kuudeksi viikoksi esitelmämatkalle Saksaan, Unkariin ja Ruotsiin. Berliinissä hän sai tilaisuuden puhua Nordische Gesellschaftissa. Paikalla

oli Suomen suurlähettiläs T. M. Kivimäki ja lähetystösihteeri Toivo Heikkilä, isäntien puolelta Saksan ulkoministeriön Baltian ja Skandinavian osaston päällikkö Werner von Grundherr, Amt-Rosenbergin johtava filosofi, yliopistoasioista vastaava professori Alfred Baeumler (*Sluga* 1993, 224) ja kommodorikapteeni Körber Saksan laivaston ylipäällystä. Kaila esitteli näkemysensä saksalaisen romantiikan ja nykyajan maailmankatsomuksen yhtäläisyyksistä.

Tuolta ajankohdalta, tarkasti huhtikuulta 1941, on säilynyt Kailan 34-liuskainen käsikirjoitus kahdeksi luennoksi, ‘Gedanken zur Weltanschauung des zwangigsten Jahrhunderts’. Aineisto pyrki tieteellisyyteen, myös lumouksen maailmasta haihduttaneen valistuksen arvostamiseen, mutta keskeisesti Kaila halusi kerrata lennokkain metaforin ilmaisemaansa ”faustista” hengenliikettä:

”Juuri siinä on faustisen hengen olemus, että se käsittää itsensä äärettömän jumaluonnon elimeksi, maailmansilmäksi, jonka kautta kosmos on tullut näkeväksi, maailmantunteeksi, jolle sen olemassaolon jumalallinen syvyys ilmenee alkutosiasiana, maailmanajatukseksi, jossa tämä sen itsensä syvyys on tullut tietoiseksi.”

Faustiseen henkeen sisältyi oikeaa. Sille nykyisyys perustui. Kansainvälinen marxismi oli hylätävä. Se näki kaikkialla vain taloutta ja perusteli kaiken taloudellisin tekijöin. Sellainen raunioitaisi monituhatuotisen kehityksen arvokkaimman saavutuksen, kulttuurin monisäikeisen rakenteen, jota faustisen hengen omaksuneet nyt viimeistelivät:

”Häikäisevä ja kunnioitusta herättävä on tosiaan länsimaisen kulttuurimme kolmituhatuotinen temppele. Tämän temppelein marmorisen perustan laskivat helleenit, roomalaiset pystyttivät mahtavat muurit, kristinusko kohotti kattopalkit ja uusi aika on rakentamassa taivaita tavoittelevaa kupolia.”

Viimeisimmäksi, meneillään olevaksi vaiheeksi Kaila luonnehti itse edustamansa kokonaisvaltaisen kenttäajattelun:

”Ihmiseen sovellettuna ja käytäntöön muunnettuna tämä ajattelu sanoo, että jokaisen kansan luonnollisen elintilan ajatus nostetaan myös poliittisesti etusijalle. Kansan sisäiseen maailmaan, kansallisen yhteisön rakenteeseen sovellettuna tästä ajattelusta syntyy se uusi sosiaalinen käsitys, joka nykyisin on levittäytymässä kaikkialle mantereellamme.”

Saksalaisten kannalta oli tärkeää tietää, miten Suomessa asennoiduttaisiin edessä olevaan sotaretkeen Neuvostoliittoa vastaan ja miten suo-

malaiset pitäisivät heille siinä varatun osan, mutta Göringin vihjettä lukuun ottamatta Suomen asemaa ei ollut selkiytetty. Saksalaisia tarvittiin Balkanilla, operaatio Barbarossa myöhästyi, suunnitteluun ei päästy toden teolla ennen kuin toukokuussa 1941.

Kaila imarteli kuulijoitaan heidän tavoitteistaan ja vakuutti samalla, että Suomi koko kansallisen ajattelunsa alusta asti oli yhteydessä Saksaan, saman hengen lapsi ja nyt sen täysikasvuinen edustaja. Hän asetti peliin ajattelunsa keskeiset ainekset kenttäkäsitteen selvittelystä hahmopsykologiaan. Esitystapa ei ollut yhtä suorasukainen kuin *Ostdeutscher Beobachterissa*. Kailan linjana oli lähteä länsimaisen kulttuurin perinnöstä, tehdä ymmärrettäväksi, että Saksalle ja siinä samalla Suomelle oli sen viimeistelyssä varattu osansa. Tehtävänä kolmannessa valtakunnassa näyttää olleen vakuuttaa, että Suomen henkinen selkäranka kestää edessä olevan koetoksen ja että saksalaisten ei tarvitse huolestua tästä.

Puhetilaisuus oli yhteisesti sovittu eikä se muutoin olisi ollut mahdollinen. Yliopisto oli suunnitellut jo kesällä 1940 valtuuskunnan lähettämistä Saksaan, ennen Kailan yliopistopuhetta. Siihen Kailaa ei ollut kaavailtu. Aikeesta ei tullut mitään, kun Saksassa arkailtiin sellaisen merkin ennen aikaista antamista Neuvostoliitolle. On luontevaa asettaa Kailan matka samalle jatkumolle vastakohtana yksityiselle mielijohteelle. Saksan tuki oli jo olemassa, mutta sen päämäärästä ei ollut varmuutta.

Käsi kirjoitustaan Kaila ei julkaissut, mutta hän sai tilaisuuden tuoda painettuna esille Snellmania koskevia käsityksiä pienissä kirjoituksissa saksalaisen filosofian merkityksestä Suomelle. Ne julkaisi Erfurtissa *Nordische Gesellschaftin Nordische Stimmen* ja Leipzigissa *Jomsburg, Völkern und Staaten im Osten Europas*. Kailan kiertue käsitti Berliinin lisäksi Hampurin ja Leipzigin ja Unkarin puolella Budapestin ja Szegedin. Paluumatkalla Kaila luennoi Lundin ja Tukholman filosofisissa yhdistyksissä ”eräistä tieteellisistä erikoiskysymyksistä”. Enää ei kulunut kahdakaan kuukautta ennen kuin hyökkäystoimet Neuvostoliittoa vastaan aloitettiin.

Uusi järjestys Atlantilta Uralille

Saksan armeijan jo vyöryessä Neuvostoliitossa ja suomalaisten ylitettyä vääräksi kokemansa rajan Kaila kirjoitti vielä yhden, laajan esityksen aiheesta ’Johan Wilhelm Snellman und die Bedeutung des deutschen Geisteslebens für das

finnische Nationalbewusstsein’. Münchenissä ilmestynyt *Deutsche Kultur im Leben der Völker* julkaisi sen vuoden 1942 puolella.

Snellman oli toiminut sen hyväksi, että säätyvaltiopäivät saatiin kokoon tilanteessa, jossa mitään kansanedustusta ei ollut olemassa. Kaila ei tyytynyt selostamaan tätä, vaan poimi toisen juonteeseen, jolla hän teki Snellmanista fasistisen valtiokäsityksen pioneerin:

”Hänellä ei ollut mitään erityistä myötätuntoa yleistä äänioikeutta kohtaan ja hän asetti etusijalle korporatiivisesti rakentuneen valtion. Hän oli aikamme ihminen.”

”20. vuosisadan aatteissaan” Kaila oli ilmoittanut metodiseksi periaatteekseen tarkastella menneisyyttä siltä kannalta, miten se sisältää nykyisyyden siemenet. Tämä johti menneisyyden tyyllittelyyn kolmatta valtakuntaa miellyttävään muotoon, muun muassa Hegelin ja Snellmanin esittämiseen romantikoiksi, eli kuuluviksi suuntaukseen, jota kohtaan kumpainkin oli vastakainasettelussa.

Pisimmälle tulevaisuuden hahmottelussa Kaila meni heti operaatio Barbarossan käynnistyttyä laatimassaan kirjoituksessa ’Zur Idee einer europäischen Friedensordnung’, jonka *Europäische Revue* julkaisi syyskuussa 1941:

”Kun näitä rivejä kirjoitetaan, on kulttuuria kantava kansallinen sosialismi kulttuuria hävittävää kansainvälistä kommunismia vastaan jättäjäkamppailussa, jonka tuloksesta koko mannermaamme tulevaisuus riippuu aavistamattomiksi ajoiksi.”

Taistelun kohteena oli Atlantilta Uralille ulottuva ”yhtenäisesti järjestetty ja johdettu” Eurooppa. Uudesta järjestyksestä tulisi voittamaton, *pax romanaan* rinnastuva *pax europea*, joka ”varjelisi länsimaista henkeä, maan mieltä ja kannustaisi uuteen kukoistukseen”.

Kaila nosti esiin Snellmanin teoksen *Läran om staten*, jonka hän ilmoitti ilmestyvän saksaksi käännettynä ensiesiintymisensä satavuotismuistoksi seuraavana vuonna, siis 1942. Hän lainasi yhden yhteydestään irrotetun kohdan, jonka näki ajankohtaiseksi:

”Jokainen kansakunta on ja sen täytyy olla itsekäs, työskennellä vain oman pysyvyytensä hyväksi. Sille ei ole olemassa muuta päämäärää kuin kohotautua muiden kansakuntien yläpuolelle ja johtaa ihmiskunnan maailmanhistoriallista kehitystä. Mikään kansakunta puolestaan ei voi vapaaehtoisesti alistua sellaiseen johtoon ja sodan täytyy siksi ratkaista.” (Snellman 1993, 488)

Kaila käänsi sanan *nation* ilmaisulla *Volk* ja jätti jostakin syystä pois heti lainaamaansa kohtaa seuranneen lauseen: ”Tämän vuoksi ei tarvitse uskoa, että väkivalta hallitsee maailmaa.” Kaila ei kertonut Snellmanin päättäneen asianomaisen luvun viittauksin siihen, että kansakunnan pelkkä oma elämä ja nautinto eivät riittäneet. Sen oli Snellmanin mielestä tehtävä jotain myös ihmiskunnan hyväksi, muutoin se oli ihmiskunnan kannalta yhdentekevä ja ihmiskunta kielsi siltä jaloimmat lahjansa. Toisin kuin Kailan kirjoituksesta saattoi päätellä, kansakunnan järkevästi muotoiltu etu ei ollut Snellmanilla ihmiskunnan edusta riippumaton (*Manninen* 1996, 2006).

Roduista Kailan ei tarvinnut puhua lähtiesään Snellmanista, jolle kansallisuus oli henkinen asia. Hän mainitsi, että kansakunnan oikeus ei ulottunut Snellmanilla pitemmälle kuin sen valta ja että valta taas ei riippunut vain asekuuntoisten miesten määrästä, vaan – Kailan hieman muuntamin sanoin – ”yhteishengen voimasta”. Kailan ilmaisu perustavimmalle tekijälle ei yllättäen ollutkaan ”sivistys”, *Bildung*, vaikka hän varmasti tiesi sen olleen Snellmanin tässä ratkaisevan tärkeässä merkityksessä käyttämä. Kailan tulkinnan puhe siitä, miten *Volksgenosse* on täydellisesti sidottu kansalliseen olemukseensa, oli natsismin kieltä, ei Snellmanin. Snellman oli pitänyt ilmeisenä pikkuvaltioihin pirstoutuneen Saksan yhdistymistä. Tässäkin Kaila modernisoi. Snellman oli hänen mukaansa ennustanut ”Suur-Saksan valtakunnan” synnyn.

Kaila pääsi pääasiaansa:

”Ja mitä tarkoittaa olla kansallinen sosialisti katavassa eurooppalaisessa mielessä? Se tarkoittaa kansallisuusperiaatteen kehittämistä *edelleen* siten, että kansankokonaisuudesta muodostuu elimellinen ykseys, jossa ’sosiaaliselle kysymykselle’ ei enää ole mitään sijaa. Sen mukaisesti idealismi, siis *kokonaisuutta* tarkasteltavan realismi on jäännöksettä toteutettava sosiaalipoliittisen ajattelun alueella vastakohtana marxilaisen ajattelun materialismille, joka käsittää lyhytnäköisesti vain suuren tapahtumisen *yhden* tekijän, taloudellisen. Omistukseettomista on sen mukaisesti tehtävä omistavia ja jokainen kansankumppani autettava tietoisuuteen siitä, että arvokkain omistus on ennen kaikkea kolmituhatvuotisen eurooppalaisen kulttuurin pyhä perintö.

In hoc signo vinces. Näissä merkeissä olet voittava, Eurooppa – tai tulet lakkaamaan olemasta.”

Vaikka valtioiden syntyyn liittyi yleensä väkivaltaa ja alistamista, niiden pysyvyyden takasi se, että alistetutkin kokivat etunsa valtion kanssa yhteneviksi. Mantereen yhteenliittymän keskusvalta oli jo olemassa, Suur-Saksan valtakunta,

ja sillä oli eurooppalaisen vastuuntunnon kutsumus. Vaikeutena oli vielä kattavan eurooppalaisen yhteishengen luominen. Joidenkin toisen tai kolmannen luokan valtioiden nationalismi olisi tarpeen tukahduttaa.

Kaila ei selittänyt lähemmin denationalisoinnin luonnetta eikä mahdollisia kohteita, eikä maininnut Suomestakaan mitään. Sen sijaan hänestä oli selvää, että Englannin saarivaltakunnan aseliitto neuvostomaan kanssa teki siitä mannermaiseen yhteisöön kelpaamattoman.

”Kun taistelun on päättännyt totaalinen saksalainen voitto, voi koko Eurooppa vapautuneesti huokais-ta helpotuksesta.”

Berliinissä julkaistiin Reichstudentenfürer Amt Kulturaustauschin toimesta vielä 1941 Kailan ja natsismia lähellä olevaan ”uusruotsalaiseen oppositioon” kuuluvan pastori Sven Holmströmin vihkonen *Der Weg des Erzbischofs von Canterbury*, jossa tuomittiin talvisodasta myönteisesti puhuneen Canterburyn arkkipiispan päinvastainen lausunto Suomen meneillään olevasta sodasta.

Propagandistin taakka

Europäische Revuen kirjoitus herättää joukon kysymyksiä, joihin näyttää vaikealta vastata. Alkuperäinen käsikirjoitus ei ole säilynyt. Toimitus on voinut sitä parannella, korvata Kailan ilmaisuja yleispätevämmällä natsisanastolla (*Volks-gemeinschaft, Volksgenosse* jne.), jättää jotain pois (Suomen?) ja ehkä lisätäkin, mutta kysymyksessä on epäilyksittä Kailan kirjoitus.

Varmasti väärentämätön julkaisematon käsikirjoitus kevään 1941 kahdeksi luennoksi liikkui yleisemmällä ja etäisemmällä tasolla kuin suoria poliittisia viittauksia sisältävät jatkosotaa edeltänyt *Ostdeutscher Beobachterin* puheenvuoro ja jatkosodalle päämääriä visioinut *Europäische Revuen* esitys.

Kailan työpäiväkirja vuosilta 1941–1948 on säilynyt. Verrattain niukasta ja satunnaisesta sisällöstään huolimatta sillä on painoarvoa. Saksan matkasta ja jatkosodan syttymisestä siinä ei ole mitään. Kaila puuhaili Hamiltonin kenttäyh-tälöiden ja muun teoreettisen fysiikan perusteiden ymmärtämiseen tarvittavan matematiikan parissa. Päiväkirjassa on merkintöjä luetusta kirjallisuudesta ja suunnitelluista kirjoituksista, mutta ei mitään puheena olevista saksalais-teksteistä.

Päiväyksellä 4.5.1942 Kaila kirjoitti:

”Kotona Ruotsin matkan jälkeen. Hyvin varomaton lupaus W’lle siirtyä propagandistiksi Ruotsiin – rukouksen jumalaa ettei se tapahtuisi. Minulla on ehkä vain yksi vuosikymmen oikeata elämää jäljellä, ja melkein kaikki vielä tutkimatta.” [...] ”Tietysti olen taas pudonnut kuoppaan.”

Kirjeessään ystävälleen, Lundin yliopisto filosofian professoriksi edenneelle Åke Petzällille Kaila oli kertonut lokakuun alussa 1941:

”... kaikki on täällä nyt sodan merkeissä. Tänään on muuten ollut juhlapäivä liputuksineen. Uskomatonta ja ihmeellistä, mihin meikäläiset pystyvät. [...] Näyttäisi siltä, että nyt ovat joukkomme pääosin etelästä häätäneet venäläisen rintaman Laatokan ja Äänisen välille ja ottaneet tänään haltuunsa Petroskoin, joten pääosa Aunuksesta (Olonets) on meidän. Viime vuosiin saakka se on ollut Aatamin ajoista suomalaista maata. [...] Kaikesta huolimatta minulla on ollut hyvä työkausi, olen kirjoittanut laajan tutkielman *Über den physikalischen Realitätsbegriff* erityisesti silmällä pitäen kvanttifysiikkaa... [...] En tiedä, miten olisin ilman tätä työtä kestänyt nämä kuukaudet.”

Miksi Kaila koki jopa sodan alkukuukaudet rasakkaiksi? Eikö odottamassa ollut mainio tulevaisuus uuden järjestyksen Euroopassa?

Kaila ilmoitti myös saaneensa Kööpenhaminan yliopiston filosofian professorilta Jørgen Jørgenseniltä kutsun luennoimaan ja selitti voitonsa paluumatkalla pysähtyä Lundissa. Käsitkirjoituskokoelmassa ovat säilyneet aineistot Kailan saksalaisten miehittämässä Kööpenhaminassa 27.10.1941 lukukäsitteen empiirisestä aineksesta ja 28.–31.10. loogisesta empirismistä pitämistä luennoista. Mikään ei kerro, että Kaila olisi työryhtänyt Tanskassa tai Ruotsissa sitä historianfilosofiaa, joka esiintyi hänen yliopiston 300-vuotispuheessaan ja tarkentui saksalaiskirjoituksissa. Jørgensen oli, paitsi looginen empiristi, myös natsismin kasvava vaikutusvaltaa vastaan kamppailnut vastarintamies, joka tuli viettämään miehitysajan loppukauden vankeudessa.

Kuka oli päiväkirjan ”W.”, joka oli houkutelut Kailaa propagandistiksi Ruotsiin ja jolle Kaila oli antanut varomattoman lupauksenkin? Päiväkirjasta käy merkinnällä 2.4.1942 ilmi, että Kaila oli keskustellut Tukholmassa fysiikasta ”J.W.”-nimisen henkilön kanssa: ”J.W. lausui minulle Tukholmassa kun yritin hänen kanssaan puhua fysiikkaa ’Icke finns det någon verklighet’.” Kumpaisessakin päiväkirjan W-kirjaimessa on oikeassa ylälaudassa pieni ”x”, joten ”W.” ja ”J.W.” olivat sama henkilö. Noina aikoina oli monia merkintöihin sopivia henkilöitä pääministeri Rolf Wittingistä ulkoministeri J. W. Rangelliin ja puolustusministeri Rudolf Waldeniin ja miksei myös jatkosodan

aikana propagandasta ja sensuurista vastanneesta Valtion tiedotuslaitoksessa työskennelleeseen Kailan filosofioppilaaseen Georg Henrik von Wrightiin. Yhteydestä käy ilmi, että pienen x:n täytyi kuvastaa tähteä, ”stjerna”, mikä erotti sen muista mahdollisuuksista. Suomen Tukholman lähetystöstä vastasi Jarl Wasastjerna, joka ennen diplomaatin uraansa oli toiminut Helsingin yliopiston soveltavan fysiikan professorina. Sellaisen henkilön kanssa sopi Tukholmassa puhua fysiikkaa ja vähän muutakin.

Suurlähettiläs Jarl Wasastjerna selviää näin henkilöksi, joka yritti värvätä Kailaa propagandistiksi Ruotsiin. On lähellä nähdä, että saksalaiskirjoitukset edustivat Kailan aikaisempia ansioita alalla, jolloin ne olivat tarkoitettuja tilanteen edellyttämäksi propagandaksi. Tosiasiassa Kailan ja Valtion tiedotuslaitoksen ulkomaanosaston linjat olivat yhdenmukaisia. Kaila teki kirjoituksiaan pyydettyinä. Lienee tarpeetonta todeta, että laitoksella ei voinut olla omaa ulkopoliittikkaa.

Tällaisesta näkökulmasta Kaila ei olisi puhunut Saksan suuntaan kotimaankaan osalta vapaasti. Hänet tunnettiin loistavana yliopistoluennoitsijana, mutta se oli eri asia kuin propagandistina toimiminen. Tämä tarjoaa osittais selityksen sille vastenmielisyydelle, jota Kaila koki Jarl Wasastjernan kanssa käymänsä keskustelun jälkeen. Propagandan asemesta, niin maata palvelevaa ja nuorempien asetyöhön rinnastuvaa kuin se olikin, hän halusi keskittyä tieteelliseen työhönsä.

Toinen huolestumista selittävä tekijä ilmenee sekun päiväkirjasta. Valvoessaan vuoden 1942 ensimmäistä yötä Kaila teki seuraavan päätelmän:

”U.S.A.:n liittyttyä sotaan ja Venäjän vastuksen osoituttua yllättävän vahvaksi – Eikö ole selvää että Saksa lopuksi häviää sodan? Meidän kohtalomme?”

Kuukausia ennen Tukholmassa käytyä keskustelua Kaila oli menettänyt uskonsa Saksan voittoon.

Paluu lähtöruutuun

Vuonna 1942 Kailan saksalaiskirjoitusten joukko karttui jo mainitun pitkän *Jomsburgin* Snellman-artikkelin lisäksi silti vielä kahdella. Enää Kaila ei yrittänyt tehdä Snellmanista ”aikamme ihmistä”. Eikä muuten Snellmanin oppi valtiostakaan ilmestynyt saksaksi käännettynä.

*Europäische Revue*ssa uutena aiheena oli 'Psychologie und Zeitgeist', jossa Kaila arvosteli jyrkin sanoin psykoanalyysin rajoittumista ihmisen tarkastelussa patologisiin tapauksiin ja niiden pohjalta yleistämiseen. Enää ei ollut kysymys siitä, että "alitajunnasta" saataisiin vastine poliittiselle "veren äänelle", vaan sellaisesta ehdotuksesta, että ajan ihmiskuva vaikutti siihen, millaisia ihmiset olivat. Esimerkein Kaila valaisi aikanaan esiintyneitä ja sitten kokonaan kadonneita tiloja, joilla oli vastineensa ajankohdan uskomuksissa. Tällaisissa tapauksissa ihmisiä ei muokannut fysiologia eikä biologia, vaan heihin kohdistuvat odotukset.

Vakaina aikoina, sellaisina kuin valistus ja viktorianainen aika ihminen nähtiin järkiolenoksi, mutta yhteiskunnallisen tasapainon järkkyyessä ja mullistusten kohdatessa, kuten Ranskan vallankumouksen, romantiikan, Napoleonin ja meidän aikanamme esiin nostettiin muut puolet. Kaila päätteli, että ihmistä ei määrännyt niinkään hänen "luontonsa" kuin "teoriaansa". Käsitys oli ristiriidassa natsismin rotuoppien kanssa. Kaila kohdisti kritiikkinsä kärjen Sigmund Freudiin, joten kirjoitus saattoi ilmestyä.

'Der finnische Mensch' puolestaan ilmestyi helmikuussa 1942 Hampurissa julkaisussa nimeltä *Die Action: Kampfblatt für das neue Europa*, kirjoittajakumppanina lehdessä myös V. A. Koskeniemi. Kirjoitus ilmensi jo epäsuorasti huolta Suomen kohtalosta. Tuo oli se vuosi, jolloin "aktioiksi" alettiin nimittää juutalaisten ja ylipäänsä natsien mielestä kelvottomien joukkokuljetuksia tuhoamisleireille. Tekstinsä käsitteilyyn Kaila oli ottanut moton Adolf Hitleriltä:

"Pohjoisessa taistelee Suomi – todellinen sankarinsa. Avarilla maillaan se seisoo usein aivan yksin, vain oman voimansa, rohkeutensa, urhoollisuutensa ja sisukkuutensa varassa."

Lausuma oli saanut Suomessa haltioituneen vastaanoton. Hitler-sitaatin hohtoa lisäsi varmaan se, että Suomi ei siinä näyttäytynyt pelkäksi sivustatueksi.

Atlantilta Uralille ulottuvasta valtakunnasta ei Kailalla ollut sanaakaan, tosin kyllä viittaus Itä-Karjalan aarniometsissä taisteleviin suomalaisiin miehiin, joiden hän pian toivoi lyövän kättä saksalaisten kanssa. Kirjoitus todisteli suomalaisten länsimaalaisuutta huolimatta kehityksen viivästyneisyydestä, jonka myönteisenä puolena tosin oli ruotsalaisilta jo kadonnut sotaisuus. Kaila katsoi *Seitsemän veljeks*en antavan sadan vuoden takaisista suomalaisista, vanhastaan vapaista talonpojista kuvan, joka

oli kaikissa suhteissa vastakkainen venäläiselle vastineelleen, kuvan kulttuurin pioneereista. Lönnrot ja Runeberg tulivat myös käsitellyiksi. Rotu oli mukana vanhan mongoliväitteen torjumiseksi, kuten 1940. Pohjoismainen, käytännössä ruotsalainen osuus oli Kailan mukaan Suomessa vahva, joskin rotututkijat puhuivat suomalaisten yhteydessä itäbalttilaisesta rodusta. Esitys kertasi yliopistohistoriikin sanomaa, ei puhetta yliopiston 300-vuotisjuhlassa.

Kirjoitus ilmestyi myös *SS-Leitheftin* ensimmäisessä numerossa 1942 muunnoksena 'Der finnische Kamerad' (*Strang* 2006, 251), luultavasti Kailalta lupaa kysymättä. Malte Gaschen mukaan kirjoitus oli typistetty SS-upseeriston lehdien tarpeita vastaavaksi. Alkuperäisen otsikon mukainen pohdinta "suomalaisesta ihmisestä" oli vähemmän tärkeää kuin taistelukumppanin tunnistaminen.

Eikö tietoa ollut riittävästi?

Kailan vuosien 1941–1942 saksalaiskirjoituksia ei julkaistu suomeksi. Nehän eivät sopineet siihen, mistä kansalle selitettiin sodassa olevan kysymys. Ne olivat rajumpia kuin Mannerheimin miekantuoppiäiväkäsky, mutta toisessa, tarkasti ottaen epäkansallisessa mielessä. Kuten todettiin, näitä kannanottojaan Kaila ei myöskään yrittänyt tuoda esille Ruotsissa. Pohjoismaiden kannalta Kaila pysyi loogisena empiristinä. Saksassa hän ei viitannut sellaiseen, siellä jyrkästi torjuttuun suuntaukseen.

Juutalaisvastaisuus, syrjinnät, viraltapanot, maastakarkottamiset ja maastapaot olivat kyllä hänen tiedossaan. Niiden synkkä varjo seurasi Wienin piirin perillisiä Suur-Saksan valtakunnan levittäytyessä ympäri Eurooppaa ja kaatoi tavalla tai toisella jokaisen, joka ei ehtinyt sen alta. Eikä elämä pakolaisenaakaan aina onnistunut, kun Euroopasta tulivat pakolaisvirrat (*Stadler* 1995). Ei voi sanoa, että Kaila ei olisi tiennyt tai tuntenut tätä todellisuutta, vaikka se ei kuvastu hänen jatkosodan alkuvaiheen kirkasotsaisissa kirjoituksissaan. Kaila oli kadottanut lähes kaikki tärkeissä asemissa olleet yhdyshenkilönsä Itävallassa ja Saksassa, olivatpa he sitten juutalaisia tai ei-juutalaisia. Eikä hän ei luonut yhteyksiä kolmanteen valtakuntaan jääneisiin sen tavoitteet omaksuneisiin tutkijoihin.

Kuitenkin hän teki jo ennen jatkosotaa edeltänyttä edellä käsiteltyä kevättä yksityisen matkan kolmanteen valtakuntaan. Hän lomaili kesä–heinäkuussa 1939 autoilemalla perheen-

sä kanssa Suur-Saksassa ja Italiassa. Ajankohta oli verrattain rauhallinen. Kailat viipyivät Salzburgin alueella Zell am Seessä, Saksaan liitetyssä ja "Ostmarkiksi" uudelleen nimetyssä Itävallassa, josta filosofi kommunikoi postikorteilla Cambridgessä väitöskirjaansa tekevän Georg Henrik von Wrightin kanssa. Kirjeet olisi avattu. Kaila ei ylipäänsä voinut panna paperille Saksassa, keitä oli tavannut ja mitä oli kuullut. Julkisuuteen hän toi matkan vain julkaisemalla *Uudessa Suomessa* Grogglocknerilta ja Hohe Tauernilta kirjoituksen alppijäätikön luontoarvoista, joita matkailijavirran lisäksi rikkoi vain tekstin loppuun sijoitettu havainto pommikoneesta.

Mutta matkaan sisältyi myös käynti Wienin piiriin kuuluneen Viktor Kraftin kesäasumuksella. Urakehitykseltään kirjastohoitajaksi pysäytetyn nimellisprofessorin vaimo oli juutalaista alkuperää. Sen vuoksi Kraft menetti virkansa. Hänestä tuli niin sanottu "sisäinen emigrantti". Yhteys Åke Petzällin Lundissa toimittamaan *Theoria* -aikakauslehteen jäi hänen filosofiseksi elämänlangakseen. Kraftin ja Kailan keskusteluista ei ole säilynyt dokumenttia, mutta olisi merkillistä, jos Kaila ei olisi saanut tuosta tapaamisesta realismia Saksan kuvaansa. Kailan ja Nevanlinnan oppilas Oiva Ketonen puolestaan meni noihin aikoihin Göttingeniin oppiakseen lisää matemaattista logiikkaa Gerhard Genzeniltä. Hän tuli perille Kristalliyönä, jolloin juutalaisten omaisuutta ja henkiäkin tuhottiin, ja Nevanlinnaa tarvittiin rauhoittelemaan Ketosta. Genzen kuoli sittemmin natsien käsissä.

Talvisota tiivistä Kailan yhteydet Petzälliin. Tammikuussa 1940 Kaila kirjoitti tälle muustakin kuin Helsingin pommituksista:

"On selvää, että nykyiset tapahtumat ovat koko Euroopalle ja sen sivilisaatiolle vaikea ja todennäköisesti pitkäaikainen kriisi, joka Suomelle tulee merkitsemään jotain samaa kuin Isoviha. Kysymys on perinteisen sivilisoidun ihmisen kamppailusta eräänlaista meitä kaikkia uhkaavaa ja kolmannen valtakunnan uskottomalla tavalla harjoittamaa ali-ihmisyyttä vastaan."

Yksityiskirjeessä talvisodan aikana Kaila siis saattoi todeta kolmannen valtakunnan barbaarisuuden. Tämä tapahtui tilanteessa, jossa Saksa oli antanut Neuvostoliitolle vapaat kädet Suomen suhteen, mutta syytös ei näyttäisi kohdistuneen pelkästään tähän. Yliopiston ollessa suljettuna Kaila otti vertauksensa Isonvihan aikaan niin todesta, että ehdotti Petzällille varustautumista muiden kuin sotakuntoisten suomalaisten oppineiden ja intellektuellien siirtämiseen Ruotsiin. Sellaiseen tilanteeseenhan Suomi ei, toisin kuin

Baltian maat, vastarintansa ja politiikkansa vuoksi joutunut.

Avautuminen juutalaisasiassa

Kaila avautui julkisesti Saksan toimista *Uuden Suomen* 5.19.1943 julkaisemassa pienessä kirjoituksessa 'Tanskan juutalaisten kohtalo', seuraavaan tapaan (julkaistu myös Kailan *Valittujen teosten* 2-osassa, Otava, Helsinki 1992):

"Kuka voi varmistaa kolmetuhatuotuisen euroopalaisen sivistyksen, jonka ilmapiirissä me olemme, elämme ja liikumme, ellei sitä tee saksalainen kulttuurimaailma? Tällä kannalla on epäilemättä ollut suomalaisen sivistyneistön enemmistö. Tämä kanta on myös määrannyt meidän, saksalaisistävien, suhtautumisen saksalaiseen kansallissosialismiin. Olemme olleet täynnä ymmärtämisen hyvää tahtoa sitä kohtaan. Meistä ei ainoastaan ole näyttänyt, että historiallinen kehitys siinä on valtiolisessa ja sotilaallisessa suhteessa luonut tehokkaan asean venäläistä vaaraa vastaan. Olemme olleet valmiit varauksitta tunnustamaan kansallissosialismin suuret saavutukset muillakin aloilla, erittäinkin sosiaalisten vastakohtien tasoitajana. Ja kun tämä kumousliike on paljastanut piirteitä, jotka ovat meille jääneet käsittämättömiksi, olemme vaienneet, koska emme ole katsoneet voivamme arvostella asioita, joita emme yksityiskohtaisesti tunne."

Kaila toisin sanoen myönsi vaikenemisen tahtuneeksi. Sen perustelu, puutteellinen yksityiskohtien tuntemus, oli vaisu. Päästessään varsinaiseen asiaansa Kaila esitti sen oudosti:

"Tällainen monelle meistä käsittämättömäksi jäänyt seikka on se kohtelu, joka kansallissosialismin taholta on tullut kaikkien juutalaisten, niinhyyvin syyllisten kuin *syyttömienkin*, osaksi. Tämä vaino riehuu nyt parhailaan Tanskassa."

Mitä Kaila saattoi tarkoittaa "syyllisillä" juutalaisilla? Eikö hän tiennyt, että sukujuuria tarkasteltiin useamman sukupolven taakse ja että pelkkä menneisyudessa tapahtunut "rotusekoituskin" riitti tekemään ihmisestä hylkiön? Kaila jatkoi:

"Tanskan juutalaissyntyisiä oppineita, joihin meillä on vuosikymmenien takaisia läheisiä suhteita ja joiden joukossa tiedämme olevan täydellisesti epäpoliittisia henkilöitä, riistetään kodeistaan itäisiin vankileireihin taikka pakoitetaan lähtemään maanpakoon. Syyllisten ja syyttömien välillä ei tehdä eroitusta. Tyrmistyneinä luemme, että Niels Bohr, yksi kansainvälisen tieteen loistavimmista nimistä, jolla Tanskan tieteellisessä elämässä on ollut keskeinen asema, on pakolaisena saapunut Ruotsiin. Mitä tulee meidän tästä kaikesta ajatella?"

Sama meno oli kolmannessa valtakunnassa ja sen vaikutuspiiriin joutuneissa maissa jatkunut pitkään. Ei kirjoitus ollut mikään yllätynyt spontaani reaktio Niels Bohrin ilmaantumisesta Ruotsiin, vaan ennemminkin sen voi nähdä harkituksi ulostuloksi, joka sai tästä seikasta sopivan aiheen. Albert Einsteinista alkaen Kaila tunsi saman historian, johon hän oli asennoitunut tuomitsevasti jo kauan sitten. Oikea tausta on alkuvuodessa 1943, tiedon leviämässä Staligradin tappiosta, mikä sai Suomen poliittisen johdonkin harkitsemaan vaikeaa kysymystä keinoista, joilla sodasta voitaisiin irtautua. Kailan kirjoituksen saattaisi nähdä yhdeksi koepallok-si tässä prosessissa.

Kirjoituksen vahvin ponsi kuului:

”Eurooppalaisen hengen ydinkohtiin kuuluu joukko vakaumuksia, joita ei voida kieltää ilman että samalla koko tämän sivistyksen elävä henki tuhotaan. Sellainen vakaumus on se, että syytöntä ei saa rangaista hänen heimolaisensa syyn tähden. ’Ei miesi vastuu ole vaimostaan, ei vaimo miehestään.’ Sellainen vakaumus on, että jonkun ajatuksen totuus on riippumaton siitä, kuka on sen julistaja, esimerkiksi mitä rotua hän on. Joka tämän kieltää, kieltää totuuden majesteetin ja tekee kaiken tutkimuksen mielettömäksi. Sellainen vakaumus on, että niitä kohtaan, jotka ovat kykenemättömiä itseään puolustamaan, on osoitettava laupeutta eikä julmuutta.”

Kaila ei ollut antisemitisti, se on selvää, mutta voi epäillä, että ”syylisten” tuominen mukaan puheenvuoroon oli edelleenkin myönnytystä aseveljien valtakunnalle, josta Suomi oli riippuvainen ja jonka sotilaat olivat vahvasti läsnä. Kaila lopetti kysymyksin:

”Kuinka voi siis se, jolle historian kaitseminen näyttää antaneen tehtäväksi eurooppalaisen sivistyksen turvaamisen itäistä vaaraa vastaan, tehdä itsensä syyppäiksi tekoihin, jotka loukkaavat tämän sivistyksen perusolemusta? Kuinka ei huomata, että tällaisilla teoilla tehdään omalle asialle korjaamatonta vahinkoa järkyttämällä uskollisimpain ystävien uskoa kansallissosialistisen Saksan historialliseen tehtävään?”

Itse Hitlerin kerrotaan suuttuneen kirjoituksesta ja vaatineen suomalaisen sensuurin kiristämistä (*Linkomies* 1970, 285-286). Valtion tiedotuslaitoksen vetelyyttä todennäköisempi syy kirjoituksen pääsyyllä julkisuuteen oli kuitenkin sotaa kohtaan kriittiseksi muuttumaan alkanut poliittinen tilanne. Niels Bohr ei kirjoituksen apua tarvinnut eikä Saksa muuttanut tapojaan, mutta Kailan oman maineen ja arvonannon kannalta esiintulo oli merkittävä. Samalla se varmaan käänsi joukon mieliä näkemään asiat uudessa valossa.

Dialogimuotoon puetussa, kirjana *Syvähenkinen elämä – Keskusteluja viimeisistä kysymyksistä* (1943) julkaisemassaan radioesitelmäsarjassa Kaila irrotti kulttuurin temppeleinsä kokonaan kolmannesta valtakunnasta, vaikka hän sijoitti ensimmäisen keskustelun muistoihinsa jääneelle Hohe Tauernin Zell am Seelle heinäkuulle 1939, jossa hän tuolloin oli viettänyt kesää. Ongelmalliseksi jäi, että Kaila painotti jatkuvasti ”korkeaa” kulttuuria elämän merkityksen antajana. Vastaan voisi sanoa, että jokainen ihminen on laulun arvoinen.

Pystypäinen akateemikko

Päiväkirjaansa Kaila merkitsi aseiden vaiettua 11.11.1944:

”Onkohan Suomi jo vuoden kuluttua bolshevisoituu? Aikanaan tulee, jos (tai kun) niin käy, päiväjärjestykseen myös ’neuvostovastaisten ainesten likvidointi’ tunnetuin metodein. Ainakin minä olen jo henkisen kestävyysrajoilla.”

Runebergiä ja Snellmania hän muisti puolustaneensa, mutta kolmannen valtakunnan kohdalla hänen kynänsä ei liikahtanut. Muistelmiaan Kaila ei kirjoittanut ja hallussaan olevan kirjeenvaihtonsa hän määräsi hävitettäväksi.

Suomen Sosialidemokraatille Kaila antoi 5.10.1947 haastattelun, jonka lehti oli otsikoinut ”Toisen maailmansodan vaikutukset kulttuuriin aivan toista suuruusluokkaa kuin ensimmäisen”. Kailan sanaksi jäi:

”Kun sosialidemokratia on jo aikoja sitten päässyt lapsenkengistään ja jo monet koulut käynyt, olisi minun mielestäni niin hyvin meillä Suomessa kuin monissa muissakin Euroopan maissa mitä tärkeintä, että se astuisi entistä voimakkaammin esiin järjestyksen ja rauhallisen kehityksen ja sen kautta henkisen elämän tukena.”

Kailasta tuli vasta perustetun ja hänen suuren toivomansa Suomen Akatemian akateemikkojäsen vuonna 1948. Hän jatkoi tutkimuksiaan samantapaisin pyrkimyksin kuin ennenkin, etenkin luonnonfilosofisesti suuntautuen, mutta ei pitänyt oikeastaan mistään itseään koskevistä luonnehdinnoista.

HUOMAUTUS

Kiitän Malte Gaschea ja Johan Strangia tämän kirjoituksen aihepiiriä koskeneesta keskustelusta. Viit-taamani Eino Kailan käsikirjoitukset ovat SKS:n kirjal-

lisuusarkistossa. Lähemmät viitteet Kailan julkaisuihin löytyvät tässä esitettyjä lisäyksiä lukuun ottamatta Veli Valpolan luettelosta. Kailan kirjeenvaihto Åke Petzällin kanssa on Lundin yliopiston kirjastossa.

KIRJALLISUUTTA

- Ash, Mitchell G. (1995): *Gestalt Psychology in German Culture. Holism and the Quest for Objectivity*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Benetka, Gerhard (1995): *Psychologie in Wien. Sozial- und Theoriesgeschichte des Wiener Psychologischen Instituts 1922–1938*. WUV-Universitätsverlag, Wien.
- Hietala, Marjatta (2006): Tutkijat ja Saksan suunta, Marjatta Hietala (toim.), *Tutkijat ja sota. Suomalaisen tutkijoiden kontakteja ja kohtaloita toisen maailmansodan aikana*, SKS, Helsinki, s. 30-141, sekä Liitteet, s. 469-471.
- Lehto, Olli (2001): *Korkeat maailmat. Rolf Nevanlinnan elämä*. Otava, Helsinki.
- Linkomies, Edwin (1970): *Vaikea aika*. Otava, Helsinki.
- Manninen, Juha (1996): *Feuer am Pol. Zum Aufbau der Vernunft im europäischen Norden*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Manninen, Juha (2002): Uuden filosofisen liikkeen ja sen manifestin synty, Ilkka Niiniluoto & Heikki J. Koskinen (toim.), *Wienin piiri*, Gaudeamus, Helsinki, s. 27-128.
- Manninen, Juha (2006): '...järkevää politiikkaa on se, että kansakunnan etu olisi ihmiskunnan etu' eli miten tarkastella J.V. Snellmanin ajattelun kehittymistä, Ilkka Niiniluoto & Risto Vilkkö (toim.), *J. V. Snellman – filosofi ja valtio-oppinut*, Suomen Filosofinen Yhdistys, Helsinki, s. 45-133.
- Manninen, Juha (2007): Staat und Bildung. Folgen und Folgerungen aus der Hegelschen Rechtsphilosophie in Finnland im Jahre 1830-1831, *Hegel-Studien* 42, Bouvier, Bonn.

- Niiniluoto, Ilkka & Leila Haaparanta (toim.) (2003): *Analytic Philosophy in Finland*. Rodopi, Amsterdam / New York.
- Peltovuori, Risto (2000): *Sankarikansa ja kavaltajat. Suomi kolmannen valtakunnan lehdistössä 1940–1944*. SKS, Helsinki.
- Salmela, Mikko (1998): *Suomalaisen kulttuurifilosofian vuosisata*. Otava, Helsinki.
- Salmela, Mikko (1998): Näkijöitä vai ajopuita? Suomalaisen filosofien poliittis-yhteiskunnallinen ajattelu toisen maailmansodan aikana, *Historiallinen aikakauskirja* 2, s. 99-112.
- Salmela, Mikko (1999): The Fight for European Culture. Finnish Philosophers' Perspectives on Totalitarianism during World War II, *Finnish Yearbook of Political Thought* 3, SoPhi, University of Jyväskylä, s. 149-177.
- Sluga, Hans (1993): *Heidegger's Crisis. Philosophy and Politics in Nazi Germany*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. / London.
- Snellman, J.V. (1993): *Samlade arbeten, III, 1842–1843*. Statsrådets kansli, Helsingfors.
- Stadler, Friedrich (toim.) (1995): *Vertreibung der Vernunft / The Cultural Exodus from Austria*. Springer, Wien / New York.
- Stadler, Friedrich (2001): *The Vienna Circle. Studies in the Origins, Development and Influence of Logical Empiricism*. Springer, Wien / New York.
- Strang, Johan (2006): Arvet efter Kaila och Hägerström. Den analytiska filosofin i Finland och Sverige, Stefan Nygård & Johan Strang (toim.), *Mellan idealism och analytisk filosofi. Den moderna filosofin i Finland och Sverige 1880–1950*, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors & Atlantis, Stockholm, s. 237-266.
- Valpola, Veli (1960): Eino Kailan julkaistut teokset, kirjoitukset ja puheet sekä puheiden selostukset ja haastattelulausunnot, *Ajatus* 23, s. 125-145.
- Ylikangas, Heikki (2001): Suomi ja Saksa talvisodasta välirauhaan, Heikki Ylikangas, *Tulkintani talvisodasta*, WSOY, Helsinki, s. 145-245.

Kirjoittaja on Oulun yliopiston yleisen aate- ja oppihistorian professori, joka toimii nykyisin Helsingin yliopiston tutkijakollegiumissa.